

The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451–1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages, ed. by Paweł Kras, James D. Mixson, Warsaw–Lublin 2018, Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences – Wydawnictwo KUL, ss. 379 [3]

Książka będąca przedmiotem niniejszego omówienia ma do pewnego stopnia charakter badawczy, a do pewnego – sprawozdawczy. Jej osiową figurą jest święty Jan Kapistran (1386–1456), ważna i rzutka figura późnośrednio-wiecznej Europy, franciszkanin obserwant, wysłannik papieski i inkwizytor. Spędził on ostatnich kilka lat swego życia w podróży – przekroczywszy Alpy w 1351 r., nigdy już nie powrócił do Italii. Podróżując przez Europę Środkową i Wschodnią, Kapistran odwiedzał nieznanne sobie miejsca i kraje, starając się tam popierać wspólnoty bernardyńskie i rozniecać żarliwość religijną.

Tom *The Grand Tour of John of Capistrano* jest jednym z owoców wspólnej pracy ludzi nauki w ramach szeroko zakrojonego projektu badawczego. Dzieje tego projektu przedstawia w przedmowie („Preface”, s. 11–16) Letizia Pellegrini, włoska uczona zajmująca się od wielu lat historią Kościoła w wiekach XIII–XV, szczególnie zaś rolą zakonów żebraczych, a w ostatnim dwudziestolecu zwłaszcza wiekiem XV i obserwancką reformą zakonu franciszkańskiego. Zainteresowania te doprowadziły Badaczkę do powzięcia myśli o nowoczesnej edycji korespondencji Jana Kapistrana (mamy tu do czynienia z korpusem około 700 listów). Projekt w pewnym sensie wymagał od inicjatorki podążenia śladami średniowiecznego podróżnika – prace organizacyjne zostały zainicjowane spotkaniem uczonych z różnych krajów w 2013 r. w Budapeszcie, wkrótce zaś w prace intensywnie włączył się ośrodek polski (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN). Badania zgromadzonego z czasem zespołu rozgałęziły się na dwa główne nurty – jeden związany ściśle z zadaniem edycji korespondencji Kapistrana, drugi – uruchamiający badania historiograficzne, dla których źródłem może być ta korespondencja i materiały z nią powiązane (w przekonaniu reprezentowanych w tomie badaczy korespondencja Kapistrana stanowi nie tylko materiał edytorski, lecz także siłę motoryczną studiów nad piętnastowieczną reformą religijną w szerokim kontekście rzeczywistości społecznej i politycznej). Różnego rodzaju warsztaty, seminaria, spotkania, przy równoczesnym postępie prac nad edycją, zaowocowały konferencją w Warszawie (16–17 XI 2017), której tematem były głównie dające się odczytać z epistolograficznych materiałów strategie komunikacji i przekazu idei. Omawiany tu tom prezentuje w dużej części zagadnienia omawiane na tej konferencji. Zespół polski współpracował z uczonymi reprezentującymi ojczyznę i kraje obejmujące *Grand Tour* franciszkańskiego zakonika: Włochy, Węgry, Czechy i Niemcy. Wkrótce też mógł odnotować pierwszy sukces edytorski – to właśnie listy dokumentujące

relacje Kapistrana z Polską i Śląskiem stanowią opublikowany w 2018 r. pierwszy tom rozpoczętej edycji¹.

Struktura tomu wiąże się ściśle z problemami, jakie stawiali przed sobą badacze korespondencji franciszkanina i innych powiązanych z nią źródeł. Rozważano działalność Kapistrana w kontekście historyczno-politycznym, w powiązaniu z kwestią obserwancji, propagandy zawartej w kazaniach, a także relacji międzyludzkich, w których musiał się z konieczności znaleźć bohater, wchodząc w kontakty z kluczowymi postaciami ówczesnych społeczeństw i potęg politycznych.

Jak zaznacza we wprowadzeniu do publikacji („Introduction”, s. 21–32) jeden z wydawców, James D. Mixson, podstawowym zadaniem Autorów było ukazanie (dzięki wykorzystaniu nieźróbnanego źródła historiograficznego, jakim są listy) działalności Jana Kapistrana w szerokim kontekście przemian społecznych (Europa po schizmie zachodniej, wojny, zaraza); struktura tomu miała odzwierciedlać wielowarstwową naturę korespondencji, dotyczącą przede wszystkim religii, polityki, kultury, spraw zarówno uniwersalnych, jak i lokalnych. W pierwszej części tomu zawarto więc teksty rysujące wizerunek Kapistrana jako kaznodziei (mówcy), dyplomaty w służbie papieskiej i krzewiciela obserwancji franciszkańskiej („John of Capistrano: Preacher, Papal Diplomat and Promoter of Observance”, s. 33–216²), w drugiej natomiast teksty skupione bardziej na samej korespondencji świętego, w kontekście jego relacji z władcami i lokalnymi politykami, z przedstawicielami hierarchii katolickiej i husyckimi „odszczępieńcami”, z krakowskimi bernardynami etc. („John of Capistrano and His Correspondence”,

¹ *The Correspondence of John of Capistrano*, ed. G. Klaniczay, L. Pellegrini, F. Sedda, L. Viallet, vol. 1: *Letters Related to the History of Poland and Silesia (1451–1456)*, ed. P. Kras, H. Manikowska, M. Starzyński, A. Zajchowska-Bołtromiuk, in coop. with M. Koczarska, M. D. Kowalski, M. Mejor, L. Pellegrini, S. Rowell, F. Sedda, transl. S. Rowell, Warsaw–Lublin 2018.

² W tej części znajdują się następujące artykuły: Antonin Kalas (Ołomuniec), *John of Capistrano and Papal Policy* (s. 33–42), Ludovic Viallet (Clermont-Ferrand), *Jean de Capistran et la promotion de l'Observance en Europe centre-orientale: un project et ses limites* (s. 43–62), Giacomo Mariani (Budapeszt), *Controversy over Observant Reform. Roberto da Lecce's Attacks and John of Capistrano Letters* (s. 63–83), Ottó Gecser (Budapeszt), *Sermon and Treatise in John of Capistrano* (s. 81–98), Gábor Klaniczay (Budapeszt), *Disciplining Society through Dress. John of Capistrano, the “Bonfire of Vanities” and Sumptuary Law* (s. 99–116), Thomas Krzenck (Lipsk), *John of Capistrano as a Tireless Preacher in Leipzig* (s. 117–148), Hanna Zaremska (Warszawa), *John of Capistrano and the 1453 Trial of Wrocław Jews* (s. 149–168), Daniele Solvi (Neapol), *The Lands of Europe as Reflected In John of Capistrano's Hagiography* (s. 169–186), Halina Manikowska (Warszawa), *John of Capistrano in the Account of Peter Eschenloer* (s. 187–200), Luca Pezzato (Aquila), *Images of John of Capistrano in Fifteenth-Century Europe* (s. 201–216).

s. 219–365³). Ostatni, osobno dodany tekst w zbiorze, to rodzaj nekrologu poświęconego upamiętnieniu zmarłego w 2006 r. Jakuba Kostowskiego, historyka sztuki zajmującego się przede wszystkim średniowieczną sztuką na Śląsku i jej antyhusyckimi elementami; zainteresowania Badacza ewoluowały potem w kierunku sztuki bernardyńskiej⁴, a także osoby samego Kapistrana, można więc sądzić, że gest zamieszczenia w tomie wspomnienia autorstwa Przemysława Wiszewskiego jest próbą udzielenia (choćby niemego) głosu przyjacielowi-naukowcowi, który zapewne wziąłby udział w tej konferencji, gdyby żył.

Czytelnik otrzymuje materiał o wysokiej wartości naukowej, będący świadectwem wnikliwych badań źródłoznawczych, z konieczności jednak – jak to bywa z zapisami pewnych etapów badań, zbiorami materiałów pokonferencyjnych etc. – do pewnego stopnia niespójny i nierówny. Niektóre teksty wzbogacone zostały o wykresy i tabelki oraz/lub podobizny listów (które jednak z powodu rozmiaru reprodukcji pełnią głównie funkcję ilustracyjną); wyjątkowy charakter ma ostatni artykuł części pierwszej, poświęcony obrazom, rzeźbom i rycinom z wizerunkami Kapistrana, sam w sobie bardzo krótki i sprowadzający się do opisu załączonego materiału ikonograficznego (tu z kolei reprodukcje są bardzo wyraziste i wymowne). Dołączenie tych materiałów do tomu powoduje, że wieloaspektowy, dokumentacyjno-retoryczny wizerunek Kapistrana wzbogacony zostaje o cień żywej figury, odbijającej fascynującą postać ascety (zgodnie z przytoczonym przez Autora artykułu opisem dokonany przez Eneasza Sylwiusza Piccolominiego: niepozorne ciało, wysuszonego, wychudzonego, wyniszczzonego, zbudowanego z samej skóry, ścięgien i kości) bądź kaznodziei w akcji, piętnującego zbytki i marność oraz skłaniającego swą mową i postawą społeczność miejską do rzucania w ogień zbytkownych przedmiotów, szachownic, nakryć głowy,

³ Ta część obejmuje następujące teksty: Frederik Felskau (Kolonia), *John of Capistrano and the Impact of His Grand Tour in Central Europe (1451–1456). Reflections on His Correspondence with German Authorities and Individuals* (s. 219–258), Pavel Soukup (Praga), *The Polemical Letters of John of Capistrano against the Hussites. Remarks on Their Transmission and Context* (s. 259–274), Maria Koczerska (Warszawa), *Correspondence between Cardinal Zbigniew Oleśnicki, Jan Długosz and John of Capistrano* (s. 275–292), Marcin Starzyński (Kraków), *The Circulation of King Casimir IV Jagellon's Letter to John of Capistrano from 7 September 1451* (s. 292–302), Paweł Kras (Warszawa), *John of Capistrano and the Cracow Brethren* (s. 303–322), Anna Zajchowska-Boltromiuk (Warszawa), *John of Capistrano's ars praedicatorum: The Preaching of John of Capistrano in Light of His Wrocław Sermons and Polish-Silesian Epistolary* (s. 323–334), Marek Daniel Kowalski (Kraków), *The Affaire of the Gnojnicki Cousins and the Cracow Letters to John of Capistrano from April 1456* (s. 335–345) oraz Lorenzo Turchi OFM (Rzym), *Beyond John of Capistrano: The Letters of James of the Marches* (s. 347–365).

⁴ Znalazło to odzwierciedlenie w opracowaniu redakcyjnym tomu zbiorowego *Bernardyjni na Śląsku w późnym średniowieczu*, Wrocław 2005.

kart, kości. Do tych wydarzeń opisanych w rozmaitych źródłach na różne sposoby odwołują się Autorzy, stąd nieuniknione powtórzenia i wielokrotne przywoływanie tych samych faktów (jak np. przekroczenie Alp i początek podróży). Może to wywołać u odbiorcy pewne znużenie, ale żeby je wyeliminować, książka musiałaby nie być zbiorem samodzielnych i do pewnego stopnia odrębnych studiów, lecz materiał w niej zawarty musiałby stanowić dopiero punkt wyjścia bardziej uporządkowanej monografii.

Dzięki różności spojrzeń i wielorakości kontekstów oraz określone mu układowi tekstów czytelnik do pewnego stopnia podróżuje wraz z bohaterem i z różnych stron spogląda na ostatnie pięć lat jego życia. Ukazano status dyplomatyczny Kapistrana na tle działalności innych legatów papieskich, nakreślono problemy polityczne Europy Środkowej, z którymi musiał się zetknąć, w szerokiej perspektywie przedstawiono wykraczające poza czas działalności Kapistrana konteksty reformy i rozdźwięku w zakonie franciszkanów – obserwujemy przejawy sporów i kontrowersji oraz właściwej polemikom retoryki. Widzimy Kapistrana w złożonej sieci uwikłań socjologicznych, co ilustruje m.in. interesujące studium przypadku, poddające krytycznej analizie źródła dotyczące jego konfliktu z Robertem z Lecce, który słynął z elokwentnych ataków na obserwantów, a uzyskawszy pewną autonomię, zaniechał ataków i osiadł na laurach, uciszony przywilejami. Widzimy kaznodzieję w praktyce oratorskiej, poruszającego odbiorcę nie tyle tym, co mówił (styl jego odbierano bowiem jako zawiły), lecz raczej sposobem przemawiania i gestykulacji; mamy też możliwość uświadomić sobie jego dbałość o pisanie traktatów, upubliczniających bardzo szybko i dość masowo (w „przededniu” ery druku) treści zawarte w kazaniach. Postać Jana Kapistrana może więc być ilustracją poszerzania przestrzeni oddziaływania czyjejs myśli dzięki podróżom i rozpowszechnianiu traktatów głoszących propagowane idee.

Możemy też się przyjrzeć społecznym konsekwencjom działalności kaznodziejskiej papieskiego wysłannika: ukazują to zwłaszcza artykuły Gábora Klaniczaya i Hanny Zaremskiej, choć i inni Autorzy (np. Thomas Krzenck z drobiazgową szczegółowością odtwarzający pobyt kaznodziei w Lipsku) nawiązują do tych motywów – płomienne przemowy, zachęcające do wyrzeczenia się zbytku, zawierające też treści antyżydowskie, nie tylko skłaniały słuchaczy do złożenia w ofierze ognioni wartościowych przedmiotów, lecz wywierały też wpływ na uporządkowanie życia miejskiego (rady miejskie wydawały dekrety regulujące sposób ubierania się⁵ czy powściągające kontrowersyjne zwyczaje, wprowadzano oznaczenia Żydów przy pomocy strojów, wzniecano przeciwko nim prześladowania). Jeśli chodzi o proces i egzekucje Żydów we Wrocławiu, badania źródłowe nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o osobistą odpowiedzialność Kapistrana za te wydarzenia i, jak sugeruje H. Zaremska, analizowane wydarzenia trzeba rozpatrywać

⁵ Rada miasta Lipska po wyjeździe Kapistrana wydała np. zarządzenie zakazujące szewcom wykonywania butów z długimi nosami.

na złożonym tle przemian pobożności eucharystycznej, trybu postępowania w procesach o znieważenie hostii, informacji przekazywanych w listach czy narracjach faktograficznych. Wnikliwe badanie źródeł jest tu konieczne zwłaszcza wobec swoistej polaryzacji stanowisk: hagiografowie i historycy często przemilczali udział Kapistrana we wrocławskim procesie lub odwrotnie, konstruowali pełne grozy narracje o demonicznym inkwizytorze zasiadającym osobiście w trybunale, wydającym wyroki i posyłającym na egzekucję. Nie da się jednak zanegować pewnych dramatycznych konsekwencji jego działalności i – mniej lub bardziej świadomego – udziału w kształtowaniu się społeczeństwa prześladowczego (G. Klaniczay). Z drugiej strony, emanował on charakterystyczną duchowością i gorliwością religijną, miał opinię cudotwórcy, wywierał nawet swą osobowością silny wpływ na społeczności uniwersyteckie, których przedstawiciele zwracali się potem do papieża z prośbą o jego kanonizację.

Dzięki lekturze omawianego tomu możemy nie tylko poznać przebieg podróży Kapistrana i różne jej etapy (łącznie z zagrzewaniem do boju obrońców Belgradu), ale też prześledzić ją „punktowo” (przyglądając się jego działalności np. w Lipsku czy Wrocławiu). W studiach szczegółowych Autorom trudno nieraz powstrzymać się od refleksji o charakterze ogólnym, ukazujących całościowy obraz działalności franciszkanina, co pogłębia wrażenie, że czyta się po raz kolejny to samo. Niekiedy jednak ujęcie podporządkowane jest całkiem nowej (przynajmniej w kontekście tego tematu) idei – Daniele Solvi dokonuje np. „mapowania” hagiograficznych tekstów poświęconych Kapistranowi, pokazując, że konstruuje one „intencjonalną” mapę Europy, której centrum stanowi Rzym, husycka Praga i podbity przez Turków Osmańskich Konstantynopol – cele strategiczne, „peryferyjne” zaś Niemcy, Polska i Węgry stanowią ważne zaplecze logistyczne (w rzeczywistości, jak to potwierdzają badania korespondencji Kapistrana z władcami, nie zawsze w pełni dające się wykorzystać zgodnie z planami).

Część druga tomu ukazuje Jana Kapistrana w relacjach (głównie epistolarnych) z władcami i dygnitarzami Europy, z reprezentantami husytów, urzędnikami, zakonnikami. Autorzy pomieszczonych w niej artykułów formułują kilka wniosków badawczych, wskazując przede wszystkim, że epistolografia Kapistrana jest unikatowej wartości źródłem dla odtworzenia trasy podróży kaznodziei. Podkreślają również, że nie należy pomijać w jego korespondencji listów kierowanych do wspólnot braterskich (F. Felskau) oraz że na obecnym etapie badań nie da się jeszcze ustalić, czy retoryka antyhusycka bernardyna wprowadza jakieś *novum* w odniesieniu do dotychczasowego języka polemicznego w tej materii (P. Soukup). Znajdują również elementy dyskursu przyjaźni w wymianie listów między Kapistranem a Zbigniewem Oleśnickim (M. Koczerska), rekontekstualizują obieg odpisów listu Kazimierza Jagiellończyka doń skierowanego (M. Starzyński), śledzą rozwój bernardyńskiego konwentu w Krakowie (P. Kras), ukazując korespondencję Kapistrana z krakowską wspólnotą jako ważne źródło w kontekście poznania

duchowości papieskiego wysłannika i jego troski o obserwancję franciszkańską oraz jego wpływu na gorliwość religijną duchownych i świeckich. Próbuje też – wobec faktu, że duchowny nie pozostawił żadnego traktatu na temat *ars praedicandi* – odtworzyć jego sztukę kaznodziejską na podstawie kazań i listów (A. Zajchowska-Bołtromiuk), wykorzystując korespondencję Kapistrana jako źródło pozwalające naświetlić szczegóły bulwersującego i brzemiennego w konsekwencje nadużycia finansowego, jakiego dopuścili się dostojnicy kościoła (Mikołaj Turski i Mikołaj Gnojnicki). Swoistym dodatkiem poszerzającym przestrzeń ograniczoną działalnością Kapistrana jest artykuł poświęcony rezultatom badań nad korespondencją innego, również kanonizowanego franciszkańskiego obserwanta, Jakuba z Marchii.

Artykuły pomieszczone w tomie pozostają w ścisłym związku z zawartością opublikowanego w tym samym roku pierwszego tomu edycji listów Kapistrana i powinno się je czytać łącznie dla uzyskania pełniejszego obrazu badanej i komentowanej rzeczywistości. Ale trzeba przyznać, że same artykuły przedstawione w tomie zdają się potwierdzać przekonanie Letizii Pellegrini o ważności epistolografii dla badań historiograficznych. Co więcej, choć nierównomierny i nieco niekoherentny, zarysowany tu obraz działalności Kapistrana wydaje się bardzo sugestywny. Starannie przygotowany pod względem edytorskim⁶ tom spogląda na czytelnika z przedniej okładki fascynującą, trochę rybią twarzą zakonnika, utrwaloną na portrecie autorstwa Thomana Burgkmaira, na tylnej okładce zamknięty jest zaś podobizną opatrzonego pieczęcią listu rady miasta Krakowa do Kapistrana. Wydany został (z wyjątkiem jednego tekstu po francusku) w całości w języku angielskim, co przy uwzględnieniu faktu, że mają w nim duży udział polscy naukowcy, przyczynia się do większego uobecnienia spraw związanych z Polską w międzynarodowych badaniach historiograficznych. Echa działalności Jana Kapistrana w Europie Środkowej zabrzmiały być może głośniej i szerzej dzięki temu, że jego listy, zgromadzone w sporej części na ziemi włoskiej, w pewnym sensie śladem ich autora przekroczyły Alpy, by rozbrzmieć nowym światłem dzięki badaniom uczonych z krajów, które kilka wieków temu przemierzał niestrudzony franciszkanin.

Elwira Buszewicz
Uniwersytet Jagielloński

⁶ Sporadycznie zdarzają się przeoczone literówki, jak np. *suspesum* zam. *suspensum* (s. 202), *frinedships* zam. *friendships* (s. 248).